

## הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא מהימנא

ההדיר והוסיף הערות  
אפרים גוטליב

ערך והקדים מבוא  
משה אידל

התקין  
שמרואל ראם

הכינה את המפתחות  
מיכל אורון

ירושלים תשס"ג

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

שימוש בטכניקה של מאגיה והיזקקות לגילויים מלמעלה כדי להגיע לסודות שעשויים להפוך לספרי קבלה באה לידי ביטוי גם בקרב המקובלים הקסטייליאנים. יש עדויות להשפעה שהייתה למחשבה ולטכניקות מיסטיות-מאגיות שרווחו באשכנז ובצפון צרפת על הקבלה בקסטייליה בשלהי המאה ה"ג. ההשפעה הזאת באה לידי ביטוי בספר הזוהר עצמו ובכתביו של בעל ספר תקוני זהר שפירושו לתורה, לפרשת מרכבה ולטעמי המצוות מוצגים כהתגלות.

קיומם של חוגים וכיוונים קבליים שונים זה מזה הולך ומתברר עם חשיפתם של חיבורים קבליים הטמונים עדיין בכתבי־יד ועם זיהוים. אנו נמצאים היום אך בראשיתו של המחקר השיטתי של הספרות הקבלית הקסטייליאנית. בעת האחרונה ניכרת התעניינות מיוחדת בבני דורם של ר' משה די ליאון ושל יוסף ג'קטילה. התעניינות ערה זו קשורה, בלי ספק, בהשקפה המקובלת במחקר הנוגעת בכתיבתו של החיבור הקבלי החשוב ביותר בקסטייליה בשלהי המאה ה"ג, הלוא הוא ספר הזוהר. רבים מן החיבורים של המקובלים הקסטייליאניים יכולים להיחשב למקורות ששימשו אבני יסוד של ספר הזוהר, ויש בהם כדי לשפוך אור על הרקע להיווצרותה של הספרות הזוהרית ועל עולמה ההגותי. אף על פי כן בולט היעדרם של מחקרים מקיפים ומפורטים שיגוללו את תמונת עולמם הרוחני של המקובלים במחצית השנייה של המאה ה"ג ויעגנו אותם ברקע ההיסטורי שלהם ובאקלים האינטלקטואלי ששרר בקרב היהודים והלא־יהודים בקסטייליה באותה העת. אף הפרטים הביוגרפיים של המקובלים והתאריכים שבהם כתבו את חיבוריהם אינם ידועים עדיין.

מהדורתו של אפרים גוטליב לשני שרידים גדולים כתובים עברית שמחברם היה המקובל עלום השם שכתב את 'תקוני זהר' ואת 'רעיא מהימנא' היא אפוא תרומה ראשונה במעלה לחקר הקבלה בשלהי המאה ה"ג וראשית המאה ה"ד. פרופ' גוטליב זיהה את מחברם של החיבורים האלה, ובמערכת הענפה של ההערות המלוות את המהדורה הוא מברר את היזקות של שני השרידים האלה לספר 'תקוני זהר' וספר 'רעיא מהימנא', ומבסס את מסקנתו שמחברם של כל החיבורים האלה הוא אחד. כמו כן הוא מביא מקורות מקראיים, תלמודיים ומן הספרות המדרשית וכן מקבילות מן הספרות הקבלית בקסטייליה. התוספת של החיבורים העבריים לכתביו של המקובל האנונימי פתחה פתח להבנה מדויקת יותר של הגותו והעשירה את ספרותו של דור הזוהר. יותר מכל חוקר לפניו הצליח גוטליב מתוך עיונים עמוקים בכתבי־יד נשכחים להעלות מתהום השכחה פעילות קבלית עלומה ולאפשר למחקר לבחון את התהוותה של השכבה המאוחרת של הספרות הזוהרית.

למרבה הצער, פרופסור גוטליב נפטר בטרם עת ולא זכה לכתוב את המבוא למהדורה. תלמידו, פרופסור משה אידל, סייע בהבאת החיבור לדפוס ואף הקדים לו מבוא, ובו הוא עומד על גלגולי התפיסות של בעל ס' תקוני זהר, נוגע בהשתלבותה של יצירתו הקבלית בספרות הקבלית בקסטייליה ודן במיקום זמני מדויק במידת האפשר של פעילותו.

ספרות הקבלה שעשתה את צעדיה הראשונים בשלהי המאה ה"ב בפרובאנס הצליחה להכות שורשים בכמה מרכזים בספרד במאה ה"ג. בקטלוניה אפשר להבחין בשתי אסכולות: זו הממשיכה את הקבלה הפרובנסאלית – בגרונה, והאסכולה של הרמב"ן, שהוסיפה להתקיים כמה עשרות שנים – בברצלונה. ואולם ראויה לציון מיוחד ההתפרצות השופעת של יצירה קבלית בקסטייליה במחצית השנייה של המאה ה"ג.

דרכי ההתהוות של ספרות הקבלה עדיין לוטות בערפל. המקובלים קיבלו את הסודות הנחשבים למסורת הקבלה בכמה דרכים. הידועה בהן היא קבלת מסורת בעל פה ממקובל אחר או מחבורה של מקובלים. זאת הייתה הדרך המקובלת בחוגו של הרמב"ן ותלמידיו. עיקרה היה אפוא שימורה של המסורת המוסמכת בלא פיתוח חידושים עצמאיים. ואולם בקטלוניה הייתה עוד גישה ליצירה הקבלית, שהייתה מבוססת לא רק על הסתפקות בהעלאה על הכתב של גילויים מלמעלה שנמסרים מן המורה לתלמיד אלא על פיתוח וחידוש מתוך הסבר ופירוש פילוסופי, בעיקר בעזרת מינוח נאראפלטוני של תורת הרב. בצד שתי הגישות האלה פעל בראשית המחצית השנייה של המאה ה"ג בברצלונה חוג מקובלים. הבולט בהם היה אברהם אבולעפיה, שהצמיח את הקבלה הנבואית. בחוג הזה, חוץ ממסירת הסוד והפרשנות הפילוסופית למסורות הסוד, הגורם הדומיננטי ביצירה הספרותית הקבלית היה הגילוי או הנבואה, והוא שיווה צביון מיסטי לספרות הזאת. באותה התקופה תופעה דומה של

## פנקס ההתכתבות של המדינה היהודית של לותרנינג

העתיקי מכתבים מן השנים תקמ"ג-תקנ"א  
מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, הערות ומפתחות

82

1 ביולי 1785. הודעה על משלוח היתר נישואין לפיטלינגן.

פי"ו ר' אברהם פיטלינגן יום ו' עש"ק כ"ג תמוז תקמ"ה ל'

אחרי עתירת החיים והשלום באתי בפקודת האלופים הקצינים פרנסיס ומנהיגים מדינה י"ץ. דעם נאך ה"ה כ' שמעון י"ץ משם אן פארדט התרת קידושין לחתנו ובתו על הרבני מו"ה חיים נר"ו משם, וועלכי היר ביא איבר שיקי למעלת כבודו י"ץ אונט ביא פר שוס שמונה עשר ליוור מ"ץ, דיא זעלכה ליד הבעלים צו איבר ליפרן. ותו לא מידי. רק חיים ושלום. מנאי הכותב בפקודת הנ"ל. הק'.

85

24 ביולי 1785. הזמנה להופיע לפני ראשי המדינה.

פינעס ליקסהיים יום א' טוב מנחם תקמ"ה ל'

שורתיים הללו דיהנין בפקודת האלופים הקצינים ומנהיגים מדינה י"ץ דש מכ"ת ניכט פעהלין זאל אונד זיך לכאן צו בגעבין אצל האלופים קצינים פו"מ י"ץ הנ"ל, על יום ב' כ"ה מחודש זה' הבע"ל, דש הייסט קינפטיגי וואך לטובה. אהני צוויפלש ווירט מכ"ת קיין עיכוב או מניעה דא צו אמפלאיהן. ותו לא מידי רק חיים ושלום. מנאי. כ"ד בפקודת הנ"ל.

עד אמצע המאה הי"ז הייתה דוכסות לותרנינג (Duche de Lorraine) מדינה עצמאית במסגרת הקיסרות הרומית הקדושה, מובלעת מוקפת מכל צדיה בארצות המלכות הצרפתית. אמנם במרוצת המאה הי"ז הייתה בלותרנינג נוכחות צרפתית, אבל רק בשנת 1766 סופחה הדוכסות לצרפת באופן רשמי והייתה לחלק ממנה. עד אמצע המאה הי"ז מעטים מאוד היו היהודים אשר הצליחו להיכנס לאזורים דוברי הצרפתית של הדוכסות ולהתיישב בהם. באמצע המאה הי"ז הסתננו כחמש-עשרה משפחות יהודיות אל העיר ננסי בטענה שכמה עניינים משפטיים דורשים את נוכחותן במקום, ואולם מועצת העיר תבעה מן המושל הצרפתי את גירושן. זאת הייתה המדיניות השלטת בחלקים דוברי הצרפתית של הדוכסות. לעומת זאת, בחלקים דוברי הגרמנית התגבשו בהדרגה ריכוזים של יהודים בכמה כפרים ועיירות.

בשלהי המאה הי"ז עלה על כס הדוכסות של לותרנינג ליאופולד הראשון, והוא נזקק לכספים כדי לבסס את שלטונו. הוא הזמין אפוא כמה בנקאים ויזמים יהודים מן העיר מץ הסמוכה, שהייתה אז בשיא התפתחותה ושגשוגה הכלכלי, כדי שיעזרו לו בשיקומה הכלכלי של לותרנינג. רק במאה הי"ח זכה אפוא הקיבוץ היהודי

בדוכסות בהכרה רשמית של השלטונות, והנוכחות היהודית בה הוסדרה כאשר הוחלט שמספר מוגבל של משפחות יהודיות יהיו רשאיות להתיישב בכמה מעיירותיה. בשנת 1721 נתפרסמה רשימת שמותיהן של שבעים ושלוש המשפחות שהורשו להתיישב בדוכסות ועשרים וארבעה המקומות ששיבתם הותרה בהם. נקבע בצווים שמי ששיבתו מותרת בדוכסות רשאי לגור במקום שהשתקע בו, לקיים את דתו, לעסוק במסחר במסגרת החוק ולהיות כפוף ל'קהילה'. בשנת 1733 הוטל מס על היהודים בדוכסות, ועל ראשיהם הוטל להכין את רשימת המס ולגבותו. בשלב זה ביקשו מנהיגי היהודים בלותרנינג באופן סופי את רשימת היהודים ששיבתם מותרת בלותרנינג על יסוד רשימות המס, וכך עלה מספר המשפחות 'הנסבלות' בדוכסות למאה ושמונים. לפי הנראה, בתקופת הדוכסות העצמאית לא הייתה סטייה של ממש מן המספרים האלה. אף שהצווים והפקודות לא השתנו עם ספוח הדוכסות לצרפת, הקפידו השלטונות הצרפתיים פחות מקודמיהם, והאוכלוסייה היהודית ומספר מקומות התיישבותה עלו בהתמדה בתקופה שקדמה למהפכה הצרפתית. האוכלוסייה הזאת קיימה קשרים אישיים וכלכליים הדוקים עם הקהילה החשובה והסמוכה מץ, אך הקפידה לשמור על עצמאותה הארגונית והמנהלית, והתקיימה כ'מדינה' עצמאית.

אפשר לומר ששתי הרשימות הנזכרות היו הבסיס הרשמי של ייסוד הקהילה של יהודי דוכסות לותרנינג, הלוא היא ה'מדינה'. הדוכס מינה את ראש ה'מדינה' הראשון, ובהמשך עמדו בראשה שניים, שלושה ואף ארבעה פרנסיס. מינוי הפרנסיס היה ככל הנראה בידי ה'מדינה', אך היה טעון אישור של המושל. בגלל פיצולה הגאוגרפי לא יכלו ראשי ה'מדינה' לטפל בכל הבעיות המקומיות שהתעוררו בקהילות שברחבי הדוכסות. היא חולקה אפוא לכמה יחידות מנהליות – départements – ובהן נבחרו עוזרים לראשיה, וכונו פרנסיס וגובים. שתדלני ה'מדינה' מינו ביום הוועד את הפרנסיס ואת הגובים כדי להנהיג את הקהילות ולגבות מהן את המסים לפי רשימות מס שערכו השתדלנים בכל שלוש שנים ושאושרו בידי מושל האזור. ל'מדינה' היה גם רב אב בית דין, והוא נבחר באספת הפרנסיס. לכל אחת מן היחידות הוקצה מספר של נציגים לבחירת רב ה'מדינה', ומספרם קבע את חשיבותן היחסית.

למרבה הצער הפנקס של 'מדינת' לותרנינג וארכיונה לא נשתמרו, ורק בעת האחרונה התגלה פנקס ההתכתבות (מכתבים יוצאים) שלה. בפנקס הזה, היחיד שנשאר לפלטה והרואה אור עתה, הועתקו 193 מכתבים שנשלחו לנמענים רבים בשנים 1783–1789 ובשנת 1791. המכתבים האלה מלמדים על החיים המנהליים ועל החיים הפנימיים של 'מדינת' לותרנינג במשטר הישן וגם לקראת אספת המעמדות בשנת 1789. המכתבים האחרונים מעידים על תהליך התפוררותה של ה'מדינה' בעקבות התקוות המוגזמות שתלו בניה ברפורמות המהפכניות ועל מאמצי ראשיה לשקמה. הם מאירים באור חדש תקופה מרכזית לא רק בתולדות יהודי לותרנינג אלא בתולדות יהודי צרפת והמערב כולו.